

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ POLONAISE DE LINGUISTIQUE, FASC. LXXV, 2019
ISSN 0032-3802

KATARZYNA JASIŃSKA

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

ORCID: 0000-0002-9982-0644 ♦ DOI: 10.5604/01.3001.0013.6611

DARIUSZ R. PIWOWARCZYK

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

ORCID: 0000-0002-9985-1758 ♦ DOI: 10.5604/01.3001.0013.6611

***Magister, mistrz, majster* – o drogach przenikania wyrazów łacińskich do polszczyzny**

Streszczenie

Niniejszy artykuł porusza kwestię dróg przenikania wyrazów łacińskich do polszczyzny. Za egzemplum rozważań przyjęto łaciński wyraz *magister*. Stanowi on źródło siedmiu wyrazów funkcjonujących w języku polskim: *magister, mistrz, majster, maestro, metr, mister, master*. Każdy z podanych rzeczowników został zapożyczony do polszczyzny poprzez pośrednictwo różnych języków. W artykule przedstawiono pochodzenie łacińskiego wyrazu *magister*, jak również omówiono jego odpowiedniki w języku polskim w postaci pożyczek bezpośrednich (*magister, maestro, metr*) oraz pośrednich (*mistrz, majster, master, mister*). W rozważaniach nad poszczególnymi wyrazami zwrócono uwagę zarówno na medium, przez które dany wyraz przeniknął do polszczyzny i czas jego pojawienia się w polszczyźnie, jak również na adaptację fonetyczną oraz semantyczną pożyczek.

Słowa kluczowe: zapożyczenia, latynizmy, pożyczki wieloetapowe, historia języka polskiego

***Magister, mistrz, majster* – on the ways in which Latin words entered Polish**

Summary

This article deals with the ways in which Latin words entered the Polish language. The Latin word *magister* is discussed as an example of such a case. It is the source of 7 words that function in contemporary Polish: *magister, mistrz, majster, maestro, metr, mister, master*. Each of the quoted nouns was borrowed into Polish through the medium of various languages. The article discusses the origins of the Latin word *magister*, along with its corresponding forms in Polish in the form of direct (*magister, maestro, metr*) and indirect (*mistrz, majster, master, mister*) loans. In a discussion of the quoted loans, attention is given

to the medium through which each of these words entered Polish, to the time of their appearance in the recipient language, as well as to the phonetic and semantic adaptation of the loanwords.

Keywords: loanwords, Latinisms, multistage loans, history of the Polish language

Wpływ łaciny na zasób leksykalny polszczyzny

Począwszy od doby staropolskiej język łaciński miał duży wpływ na wzbogacanie zasobu leksykalnego polszczyzny¹. Tendencja zapożyczania wyrazów bezpośrednio i pośrednio z łaciny utrzymała się do połowy XVIII wieku – od czasów oświecenia ekspansja języka łacińskiego malała, jego rola została ograniczona do poszerzania zasobu leksykalnego stylistycznych odmian polszczyzny, np. odmiany naukowej, technicznej itd., i taką funkcję pełni do dziś².

O popularności łaciny jako języka-dawcy świadczyć może wyraźna przewaga ilościowa pożyczek łacińskich nad zapożyczeniami z innych języków. Według Małgorzaty Witaszek-Samborskiej (1993: 28), która badała zapożyczenia w słownikach frekwencyjnych, pożyczki grecko-łacińskie stanowią 41,9% leksemów zapożyczonych³. Natomiast według Józefa Porayskiego-Pomsty (2006: 65), analizującego słownictwo zapożyczone odnotowane w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego*, jest to prawie 19,90% próbki badawczej⁴. Pomimo dużego rozchwiania procentowego między jedną a drugą pracą, wynikającego zapewne z przyjęcia różnych próbek badawczych przez oboje autorów, wyraźnie zauważalne jest, że zapożyczenia łacińskie stanowią znaczną część ogółu wyrazów pochodzenia obcego w polszczyźnie.

Język łaciński był głównym źródłem pożyczek, jednak w większości wypadków nie można mówić o tym, że zapożyczenia te były bezpośrednio przejęte z łaciny. Zapożyczenia ze względu na bliskość języka użyczającego dzielą się na bezpośrednie i pośrednie (Bańko et al. 2016: 18). Jeśli po drodze, jaką przebywa wyraz od języka-dawcy do języka-biorcy znajdują się etapy pośrednie, „przystanki”, w postaci innych języków, zazwyczaj bliższych terytorialnie i kulturowo językowi-biorcy, mówimy o zapożyczeniach pośrednich.

Wyjątkowo jeden wyraz źródłowy przechodzi do innego zarówno w sposób bezpośredni, jak i pośredni, czego efektem jest kilka zróżnicowanych m.in. pod kątem fonetycznym czy semantycznym pożyczek o tym samym pochodzeniu, funkcjonujących w zasobie leksykalnym języka-biorcy. W niniejszym artykule chcielibyśmy przedstawić przykład takiego wyrazu – łacińskiego rzeczownika *magister*, który był

¹ Wkład procentowy w przygotowanie artykułu wynosi: 50% K. Jasińska, 50% D.R. Piwowarczyk.

² Często wyrazy grecko-łacińskie stanowią także podstawę tzw. zapożyczeń sztucznych, czyli wyrazów utworzonych współcześnie, np. *telefon*, *kosmodrom* itd. (Witaszek-Samborska 1993: 58).

³ Rozkład procentowy pozostałych zapożyczeń to: germanizmy 20,7%, bohemizmy 7,4%, galicyzmy 16,6%, zapożyczenia sztuczne 6,1% (Witaszek-Samborska 1993: 36, 44, 51, 58).

⁴ Rozkład procentowy pozostałych zapożyczeń to: galicyzmy 27,55%, germanizmy 18,68%, angiłicyzmy 13,10%, hellenizmy 9,08%, italianizmy 3,35%, rusycyzmy 2,06%, rutenizmy 1,12%, pozostałe języki (w tym hiszpański, czeski, holenderski, arabski, hebrajski, turecki, osmańsko-turecki, jidysz i in.) 5,07% (Porayski-Pomsta 2006: 65).

zapożyczany kilkakrotnie do języka polskiego poprzez pośrednictwo różnych języków i w różnym czasie rozwoju języka polskiego.

Łaciński wyraz *magister* jako źródło pożyczek bezpośrednich i pośrednich w języku polskim

Etymologicznie podstawą łacińskiego wyrazu *magister*⁵ jest praindoeuropejski pierwiastek **meg'(h₂)* ‘duży’, w stopniu zanikowym **mg*, z późniejszym analogicznym wtrąconym *a* (Weiss 2009: 81¹⁰)⁶. Formacje kontynuujące praindoeuropejski pierwiastek **mg* to m.in. *magnus* ‘duży’, *magnitās* ‘wielkość’, *magnitūdō* ‘rozmiar’. W języku łacińskim na bazie tego pierwiastka utworzony został także przysłówek *magis* ‘więcej’ oraz derywat przymiotnikowy **magisteros* ‘większy’, w dalszym znaczeniu również ‘ważniejszy’ (w opozycji do **ministeros* ‘mniejszy, mniej znaczący’ od *minus* ‘mniej’, zob. LEW2: 10). Przymiotnik **magisteros* przeszedł następujące zmiany fonetyczne: synkopę (**magisteros* > **magisters*), asymilację /s/ do /r/ (**magisterr*) oraz degeminację (*magister*). Ponadto, jak wynika z analizy najwcześniejszych poświadczeń, przymiotnik ten już w najstarszych tekstach łacińskich występował w funkcji rzeczownika (nastąpiła jego substancywizacja).

W wyniku zmian semantycznych wyrazu *magister* zaczęto używać na określenie dowódcy wojskowego (dyktatora) oraz nauczyciela. Właśnie takie znaczenia poświadczone są w łacinie archaicznej, np. u Plauta: „scio quam rem geram: hoc ipsu magister me docuit” (Plautus, *Aularia* 412)⁷, „magister mihi exercitor animus nunc est” (Plautus, *Trinummus* 2, 1, 4)⁸ oraz w łacinie klasycznej, np. u Warrona: „a quo is (sc. dictator) quoque magister populi appellatus” (Varro, *De Lingua Latina* 5, 82)⁹.

W łacinie klasycznej rzeczownik *magister* zazwyczaj oznaczał kogoś, kto stoi na czele grupy ludzi, bądź osobę, która wyróżnia się spośród pozostałych i stanowi wzór do naśladowania. Taka wymowa jest wyraźnie widoczna w połączeniach wyrazowych zawierających człon *magister*: *magister populi* ‘dyktator’, *magister equitum* ‘dowódca kawalerii’, *magister peditum* ‘dowódca piechoty’, *magister morum* ‘cenzor’, *magister sacrorum* ‘główny kapłan’, *magister pagi* ‘mistrz ceremonii, obrzędu religijnego’, *magister gregis* ‘nadzorujący zwierzęta’ (OLD: 1062).

W łacinie średniowiecznej utrzymało się dominujące znaczenie wyrazu *magister* jako ‘przełożony, kierownik, zwierzchnik, naczelnik’, a także ‘mistrz, fachowiec, specjalista, zwł. majster, rzemieślnik o najwyższych kwalifikacjach’ i ‘sprawca, twórca, autor, doradca’ (Elexicon: s.v.). Odmienny niż w starożytności kontekst kulturowy

⁵ Jeden raz w łacinie została poświadczona forma *magester* (Quintilianus, *Institutio Oratoria* I, 4, 17), być może to archaizm.

⁶ Schrijver (1991: 477–485) oraz de Vaan (2008: 359) wywodzą tę formę z praindoeuropejskiego **mg'*, przyjmując rozwój /m/ > /ma/ w łacinie w nagłosowej sylabie przed dźwięczną zwartą, po której następowała spółgłoska.

⁷ „Wiem, co robię: tego mnie nauczyciel nauczył!” (tłum. własne).

⁸ „Umysł jest teraz dla mnie nauczycielem-trenerem” (tłum. własne).

⁹ „Od czego jest on (tj. dyktator) nazywany także przewodniczącym ludu” (tłum. własne).

(przede wszystkim ogromna rola, jaką odgrywało w średniowieczu chrześcijaństwo i szkolnictwo klasztorne) przyczynił się do wyspecjalizowania nowych znaczeń bądź odcieni semantycznych związanych m.in. z Kościołem i szkołami katedralnymi. Dotyczyło to znaczeń tego wyrazu nie tylko w połączeniach wyrazowych, takich jak *magister monachorum* – ‘przełożony mnichów’, *magister curiae* – ‘przełożony kurii’, *magister fratrum Cruciferorum ordinis* – ‘wielki mistrz krzyżacki’, ale również występującego samodzielnie wyrazu *magister* ‘nauczyciel, mistrz, uczoneg’, ‘tytuł honorowy człowieka uczonego’. W średniowieczu wyodrębniło się również znaczenie ‘tytuł naukowy uniwersytecki’ (Elexicon: s.v.), które jest w znacznym stopniu zbliżone do dzisiejszego znaczenia funkcjonującej w polszczyźnie pożyczki *magister*, tj. ‘tytuł (zawodowy – przyp. autorzy) otrzymywany po ukończeniu studiów wyższych oraz po napisaniu pracy naukowej i jej obronie; też osoba nosząca ten tytuł’ (SJP PWN: s.v.). Pojawienie się tego znaczenia w odniesieniu do absolwentów uniwersytetów było związane z rozwojem szkół i uniwersytetów w czasie późnego średniowiecza, gdy szkoły klasztorne i katedralne przestały być jedynymi instytucjami zajmującymi się badaniami naukowymi, produkcją książek oraz kształceniem (Geremek 1997: 308–365).

Wielość odcieni semantycznych łacińskiego rzeczownika *magister* ma odbicie w różnych znaczeniach pochodzących od niego pożyczek znanych współczesnej polszczyźnie. Zapożyczenia te dostawały się do polszczyzny w różnorodnej postaci. Ich niejednorodna forma wynika z przejmowania wyrazów pochodzących od łac. *magister* poprzez media różnych języków. Są to następujące wyrazy: *magister* (bezpośrednia pożyczka z łaciny), *mistrz* (medium czeskie), *majster* (medium niemieckie), *master* (medium angielskie), *mister* (medium angielskie), *maestro* (pośrednia pożyczka z włoskiego), *metr* (pośrednia pożyczka z francuskiego).

Magister – pożyczka bezpośrednia z łaciny

Wyraz *magister* został przejęty bezpośrednio z łaciny jeszcze w okresie staropolskim. Poświadczenie rzeczownika odnotowane w SStp pochodzi z połowy XV wieku. Stanowi je cytat z Pisma Świętego, z Ewangelii św. Łukasza (Luc 10, 25), zapisany w łacińskim kazaniu. Fragment ten brzmi następująco: „Ecce quidam legis peritus, magister zakona, surrexit temptans eum”¹⁰ *GIWroc* 74r (za: SStp V: 144). *Magister* jest glosą do łacińskiego *legis peritus*, oznaczającego ‘doświadczonego, znającego się na prawie’. Łacińskie połączenie wyrazowe zostało oddane za pomocą dwóch rzeczowników – *magister* w odniesieniu do ‘uczonego, biegłego w czymś, znawcy’ oraz dookreślającego go *zakon* w znaczeniu ‘prawo’. Ten passus biblijny pojawia się jeszcze w kilku innych średniowiecznych łacińskich kazaniach z glosami polskimi, w których łacińskie połączenie *legis peritus* zostało przetłumaczone jako: *mistrz, który był uczoneg w zakonie, mistrz zakonu, uczoneg w zakonie, w zakonie nauczoneg* (Stnt: Luc 10, 25). Można zatem przyjąć, że *mistrz, nauczoneg, uczoneg* są, jeśli nie

¹⁰ „A oto powstał jakiś uczoneg w Prawie i wystawiając Go na próbę, zapytał” (tłum. za Biblią Tysiąclecia).

częściowymi synonimami, to bliskimi semantycznie wyrażeniami, których znaczenia (por. SStp IV: 286; V: 119; IX: 300) potwierdzają przytoczoną za SStp definicję semantyczną wyrazu *magister*.

Rzeczownik *magister* zachował ciągłość leksykalną od staropolszczyzny do czasów współczesnych, jednak zmieniała się jego postać fonetyczna. W średniowieczu wyraz ten wymawiany był jako *majister*. Wymowa staropolska pozostawała prawdopodobnie pod wpływem wymowy późnołacińskiej¹¹, a dopiero w dobie nowopolskiej wyraz ten zaczął być realizowany jako *magister*. W tym wypadku doszło do relatywizacji, czyli upodobnienia pożyczki do jego rzeczywistego etymonu pod względem fonetycznym¹².

Podstawowe znaczenie wyrazu *magister*, znane współczesnej polszczyźnie, tj. ‘tytuł (zawodowy – przyp. autorzy) otrzymywany po ukończeniu studiów wyższych oraz po napisaniu pracy naukowej i jej obronie; też osoba nosząca ten tytuł’ (SJP PWN: s.v.) nawiązuje w pewnej mierze do łacińskiego źródła. W uniwersytetach XI–XVII wieku *magister* był najwyższym tytułem biegłego w zakresie sztuk wyzwolonych, podczas gdy *doktor* był najwyższym tytułem w naukach teologiczno-filozoficznych¹³ (Geremek 1997: 344). Zasadniczą różnicą między znaczeniem współczesnym a źródłowym jest to, że w dzisiejszej polszczyźnie *magister* odnosi się do tytułu zawodowego nadawanego po ukończeniu większości studiów wyższych drugiego stopnia.

Mistrz – medium czeskie

Obok bezpośredniego zapożyczenia w formie *magister* od doby staropolskiej do dziś w polszczyźnie funkcjonuje również pożyczka pośrednia – *mistrz*. Powszechnie przyjmuje się w tym wypadku pośrednictwo czeskie (Basaj, Siatkowski 2006: 159). Droga zapożyczenia wyrazu przebiegała następująco:

Schemat 1. Droga przenikania wyrazu *mistrz* do polszczyzny

łac. *magister* → stwn. *meistar* > św. *meister* (→ **mêster*/**mêstr* > stśl. **mistr* || *mestr*) → stcz. *mistr* || *mistr̃* → stp. *mistr* || *mistrz* > pol. *mistrz*

Według schematu łaciński wyraz *magister* został zapożyczony do języka staro-wysoko-niemieckiego, następnie rozwinął się do średnio-wysoko-niemieckiej formy *meister*, po czym być może (Czarnecki 2014: 97) został zapożyczony do staroślą-

¹¹ Prawdopodobnie wyraz wymawiano jako *majister*, o czym świadczą zmiany fonetyczne, jakie zaszły w wyrazie na drodze od łaciny klasycznej do ludowej: *magister* > *majister* > *maester* (Grandgent 1934: 110).

¹² Więcej na temat wymowy łacińskich połączeń *ge*, *gi* w języku polskim – por. Urbańczyk 1952: 127–129 oraz Jasińska, Piwowarczyk 2018.

¹³ Aby otrzymać tytuł doktora, należało najpierw ukończyć studia w zakresie sztuk wyzwolonych (Geremek 1997: 344).

skiego¹⁴. Tam wyraz uległ skróceniu do formy **mistr* || *mestr* i dopiero wówczas został zapożyczony do staroczeskiego jako *mistr* || *mistr̃*. Skrócenie wyrazu mogło jednak zajść już na gruncie czeskim, bez pośrednictwa śląskiego. Wydaje się to równie prawdopodobne ze względu na fakt, że wyraz ten był często używany i mógł ulec skróceniu podobnie jak w przypadku innych tytułów (por. Machek 1968: 365). W języku czeskim współwystępowały dwie formy oboczne *mistr* oraz *mistr̃* i obie zostały zapożyczone do języka polskiego w okresie staropolskim (por. SS^t IV: 286–288), przy czym forma *mistr*, używana jeszcze w dobie średniopolskiej (por. SXVI XIV: 308), w dobie nowopolskiej została wyparta/zlała się z formą *mistrz*.

Najstarsze poświadczenie wyrazu *mistrz* odnotowane w SS^t pochodzi z glos do *Kazań gnieźnieńskich*, konkretnie z kazania o Objawieniu Pańskim i jest datowane na koniec XIV wieku: „Tuta dale mouø rosmagicy mistrzeue o te to guasdze” *Gn* gl. 61a (za: SS^t IV: 287). Ilustruje ono znaczenie ‘człowiek wykształcony, uczony’. W staropolszczyźnie ponadto poświadczone zostało inne znaczenie rzeczownika *mistrz*, mianowicie ‘rzemieślnik o najwyższych kwalifikacjach, uprawniony do samodzielnego wykonywania swego zawodu’ (SS^t IV: 287). Oba znaczenia odpowiadają staroczeskim: ‘uczony, intelektualista, znawca’, ‘mistrz posiadający wyjątkowe umiejętności, jakiś rzemieślnik’ (ESSČ: s.v.). We współczesnej polszczyźnie natomiast dominującym znaczeniem wyrazu *mistrz* jest ‘człowiek zdecydowanie lepszy od innych w jakiejś dziedzinie’ (SJP PWN: s.v.)¹⁵. Dawne konotacje odnoszące się do osoby uczonej pozostają wyraźne m.in. w przypadku znaczenia pobocznego ‘dyplomowany rzemieślnik’ (SJP PWN: s.v.), kontynuującego bezpośrednio staropolskie znaczenie ‘rzemieślnik o najwyższych kwalifikacjach, uprawniony do samodzielnego wykonywania swego zawodu’ (SS^t: s.v.) czy w wypadku szeregu *mistrz i uczeń*, gdzie *mistrz* ma znaczenie ‘nauczyciel’.

Majster – medium niemieckie

Kolejną pożyczką pośrednią, u której źródeł leży łaciński wyraz *magister*, jest rzeczownik *majster*. Został on przejęty do polszczyzny poprzez medium niemieckie. Droga zapożyczenia tego wyrazu wyglądała następująco:

Schemat 2. Droga przenikania wyrazu *majster* do polszczyzny

łac. *magister* → stwn. *meister* > św. *meister* → śpol. *mejster* > pol. *majster*

Według schematu łaciński wyraz *magister* został zapożyczony do staro-wysoko-niemieckiego, następnie rozwinął się do średnio-wysoko-niemieckiego *meister* i w tej

¹⁴ Dowodem na pośrednictwo starośląskie miałyby być poświadczone w XV wieku złożenia typu *burgemister* (Czarnecki 2014: 97).

¹⁵ Pozostałe współczesne znaczenia rzeczownika *mistrz* to: ‘osoba godna naśladowania, uznana przez innych za wzór’, ‘tytuł zwierzchników niektórych stowarzyszeń i zakonów rycerskich; też: osoba nosząca ten tytuł’, ‘tytuł osoby lub drużyna, która zdobyła ten tytuł’, ‘dyplomowany rzemieślnik’, ‘wykwalifikowany pracownik nadzorujący pracę podległych sobie robotników’ (SJP PWN: s.v.).

formie został zapożyczony do języka polskiego. Pierwotna wymowa pożyczki oddawała wymowę średnio-wysoko-niemiecką: *meister*. Dopiero w XVII wieku rozpowszechniła się wymowa *majster*. Mogło to być spowodowane dwiema przyczynami. Po pierwsze, wpływem wymowy nowo-wysoko-niemieckiej na wyraz funkcjonujący już w polszczyźnie¹⁶. Po drugie, możliwością powtórnej pożyczki wyrazu *majster* w zmienionej postaci fonetycznej, oddającej wymowę nowo-wysoko-niemiecką, i o innym odcieniu znaczeniowym.

Najwcześniejsze poświadczenie wyrazu odnotowane w słownikach języka polskiego pochodzi z doby średniopolskiej, z końca XVI wieku: „Boię fię ia Meyfter Gratiáne” (za SXVI XIII: 272). Ilustruje znaczenie ‘mistrz; o duchownym lub uczonym; prawdopodobnie iron. (w zwrocie do ministra protestanckiego)’. Pozostaje przy tym w związku ze znaczeniem średnio-wysoko-niemieckim ‘nauczyciel, uczony’ (Lexter 1872: s.v.). Od XVIII wieku występuje inne znaczenie wyrazu *majster*: ‘mistrz rzemiosła’ (Boryś 2005: 311); nawiązuje do znaczenia średnio-wysoko-niemieckiego ‘szukmistrz’ (Lexter 1872: s.v.). W pewnej mierze jest ono kontynuowane współcześnie – dzisiejsze znaczenia rzeczownika *majster* odnoszą się właśnie do rzemieślnika prowadzącego warsztat, szkolącego w nim uczniów, jak również do osoby, która nadzoruje pracę podległych sobie robotników, i do dobrego fachowca (SJP PWN: s.v.).

Master i mister – medium angielskie

Znacznie późniejszymi, bo już XX-wiecznymi, pożyczkami są przejęte z angielskiego rzeczowniki *master* i *mister*. Droga zapożyczenia wyrazów prawdopodobnie przebiegała następująco:

Schemat 3. Droga przenikania wyrazów *mister* i *master* do polszczyzny

łac. *magister* → stang. *maegester/maegster/maester* > śrang. *maister/meister* > nowoang. *master* (> nowoang. nieakcentowane *mister*) → pol. *master*
 łac. *magister* > stfr. *maistre*, stąd fem. *maistresse* → śrang. *maistresse* > nowoang. *mistress*, stąd *mister* → pol. *mister*

Według schematu forma *master* jest regularną kontynuacją wyrazu łacińskiego *magister* zapożyczonego jeszcze w okresie staroangielskim jako *maegester/maegster/maester*, który następnie w okresie średnioangielskim rozwinął się w *maister/meister* i dał nowoangielską formę *master* (Skeat 1909: s.v.).

We współczesnym języku angielskim wyraz *master* oznacza osobę posiadającą władzę, sprawującą kontrolę nad kimś lub czymś, nauczyciela czy też osobę wykwalifikowaną do nauczania. Ponadto jest używany jako tradycyjny tytuł różnych funkcji i urzędów (OED IX: 441–444).

¹⁶ Więcej na temat zmiany wymowy dyftongów niemieckich na pograniczu epok późno-średnio-wysoko-niemieckiej oraz wczesno-nowo-wysoko-niemieckiej zob. Szulc 1991: 140–141.

W polszczyźnie prymarne znaczenie wyrazu *master* odnosi się do kierownika biegu myśliwskiego w zawodach hippicznych¹⁷, pozostałe znaczenia są natomiast specjalistyczne, dotyczą przemysłu filmowo-telewizyjnego (SJP PWN: s.v.)¹⁸. W większości są one powiązane ze znaczeniami angielskimi (Mańczak-Wohlfeld 1994: 91).

Etymologia wyrazu *mister* oraz droga jego przenikania do polszczyzny jest bardziej skomplikowana. W języku starofrancuskim od wyrazu *maistre*, bezpośredniej kontynuacji łacińskiej formy *magister* (Bloch, Wartburg 1964: s.v.), została utworzona forma żeńska *maistresse*, która została zapożyczona do języka średnioangielskiego w postaci *maistresse* i rozwinęła się w nowoangielskim jako *mistress*. Pod wpływem tej formy na podstawie istniejącego już w angielszczyźnie wyrazu *master*, zniekształconego fonetycznie w związku z bardzo częstym proklitycznym użyciem przed nazwiskiem/tytułem (zapisywanym zazwyczaj skrótem jako *Mr.*), powstał nowy wyraz *mister* (Skeat 1909: s.v., OED X: 42).

We współczesnym języku angielskim wyraz *mister* jest używany wraz z nazwiskiem lub tytułem jako grzecznościowa forma zwrotu do danej osoby. W angielszczyźnie potocznej rzeczownik *mister* bez dodanego nazwiska lub tytułu funkcjonuje jako zwrot pejoratywny (OED IX: 898). W pewnej mierze forma *mister* nawiązuje do źródłosłowa łacińskiego, ponieważ może być używana jako określenie osoby uważanej za mistrza w jakiejś dziedzinie (np. sportowej), także potocznie, np. *Mr. Big* na oznaczenie osoby bardzo ważnej, znaczącej (OED X: 42). Z takiego użycia zapewne powstały zwroty określające zwycięzców w konkursach piękności typu *Mister America* organizowanych od XX wieku (OED X: 42). Użycie to mogło również powstać paralelnie do formy żeńskiej *miss* odnoszącej się do laureatek konkursów piękności.

Obecnie rzeczownik *mister* oznaczający zwycięzców konkursów urody męskiej, a także sam tytuł nadawany laureatom konkursów jest internacjonalizmem; we współczesnej polszczyźnie również ma takie znaczenie (SJP PWN: s.v.). W XX wieku natomiast, zanim konkursy męskiej urody stały się popularne, wyrazem *mister* określana była 'firma lub produkt uznane w jakimś konkursie za najlepsze' (SJP PWN: s.v.).

Zarówno w przypadku pożyczki *mister*, jak i *master* widoczna jest rozbieżność między znaczeniami polskimi a znaczeniami wyrazów w języku angielskim. Prymarnym znaczeniem zarówno wyrazu *mister*, jak i rzeczownika *master* w angielszczyźnie jest 'pan'. Zapewne zapożyczenie znaczeń pobocznych wynikło w polszczyźnie z potrzeby nominacji nowego zjawiska, a nie zapożyczenia wyrazu, który w języku polskim byłby redundantny ze względu na synonimię z częstokroć używaną, głęboko zakorzenioną w tradycji formą grzecznościową *pan*.

¹⁷ Znaczenie 'kierownik biegu myśliwskiego' wyrosło być może ze znaczenia ang. 'pan psów, zajmujący się psiarnią i polowaniami' (OED IX: 444).

¹⁸ Są to następujące znaczenia: 'wzorcowy zapis wideogramu przeznaczony do kopiowania', 'taśma magnetyczna z gotową do emisji wersją programu telewizyjnego', 'główne ujęcie w szerokim planie, pokazujące w sposób ciągły daną scenę'.

Maestro i metr – pożyczki bezpośrednie
z języka włoskiego i francuskiego

Ostatnie dwa przykłady – *maestro* oraz *metr* – nie są *de facto* pożyczkami pośrednimi, ponieważ dostały się do polszczyzny za pośrednictwem języków, które wyrosły z języka łacińskiego – włoskiego oraz francuskiego. W tym wypadku nie można mówić o etapach pośrednich w postaci języków z innej grupy, jak to było na przykład podczas zapożyczania wyrazu *mistrz*, kiedy „przystankami” były język niemiecki i czeski. Można przyjąć, że ewolucja wyrazu łacińskiego do form romańskich stanowi jeden kilkustopniowy etap procesu zapożyczania. Ze względu na taki właśnie rozwój: łacina > języki romańskie → język polski wyrazy *maestro* i *metr* stanowią pożyczki bezpośrednie z języka włoskiego i francuskiego. Przebieg ich zapożyczania przedstawia się następująco:

Schemat 4. Droga przenikania wyrazów *maestro* i *metr* do polszczyzny

łac. *magistrum* > **mavistrum* > **ma(y)estro* > włos. *maèstro/mástro* → pol. *maestro*
 łac. *magister* > stfr. *maistre* > fr. *maître* → pol. *metr*

W językach romańskich w większości form rzeczownikowych kontynuowane są dawne formy łacińskie biernika liczby pojedynczej poza językiem francuskim, który jeszcze w okresie starofrancuskim zachował odróżnienie między dawnym mianownikiem i biernikiem (Alkire, Rosen 2010: 185–192). W ten sposób wyraz *magister* w formie biernika *magistrum* jest kontynuowany w języku włoskim jako *maestro/mastro* w zależności od dialektu (Piangianni 1907: s.v.). W języku francuskim natomiast kontynuowana jest prawdopodobnie forma biernika łacińskiego *magistrum* w postaci *maître*, odziedziczona z wcześniejszej formy starofrancuskiej *maistre* (Bloch, Wartburg 1964: s.v.; Mańczak 1985: 56–57).

Włoskie *maestro* przeniknęło do polszczyzny w XIX wieku w znaczeniu ‘znakomity muzyk, mistrz’. Tendencja do przejmowania nazw z zakresu muzyki i sztuki z języka włoskiego utrzymywała się także w przypadku wielu innych języków (włoski wyraz *maestro* przeszedł również do języków angielskiego, niemieckiego czy francuskiego i funkcjonuje jako internacjonalizm). Znaczenie wyrazu *maestro* w polszczyźnie ‘tytuł wyrażający uznanie dla kunsztu muzycznego kompozytora, dyrygenta lub wykonawcy; też osoba tak utytułowana’ (SJP PWN: s.v.)¹⁹ pochodzi od znaczenia włoskiej frazy *maestro di capella* ‘kapelmistrz’²⁰ (Piangianni 1907: s.v.).

Wyraz *metr* w znaczeniu ‘nauczyciel’ został zapożyczony do polszczyzny w drugiej połowie doby średniopolskiej, czyli w czasach, gdy polska polityka zaczęła być zorientowana na Francję (Walczak 2012: 532). Jest jedną z pożyczek dotyczących ży-

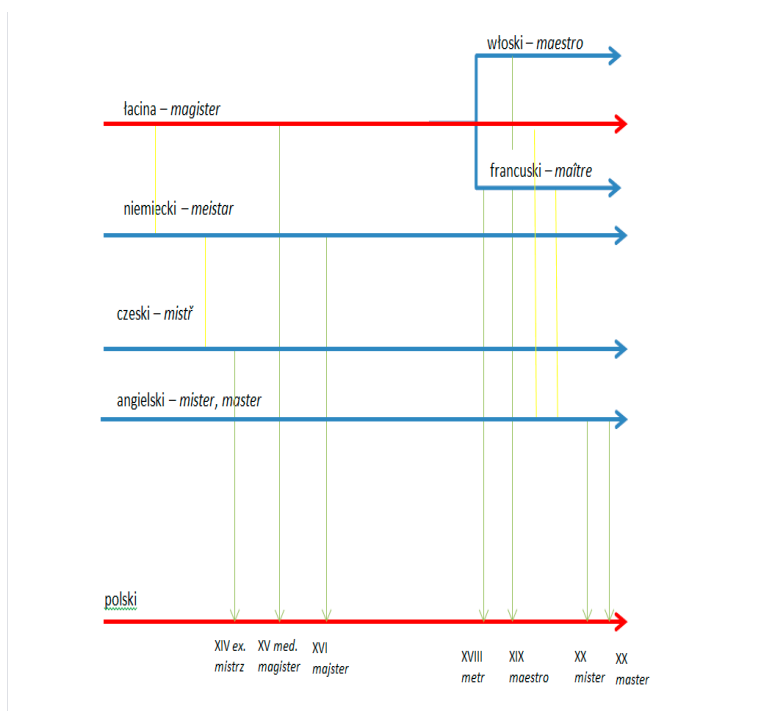
¹⁹ Wyraz pierwszy raz odnotowano w SWar, gdzie został opatrzony znaczeniem ‘mistrz, znakomity muzyk’ (SWar II: 843).

²⁰ Wyraz *kapelmistrz* formalnie jest dokładnym odpowiednikiem pochodzącego z języka włoskiego wyrażenia *maestro di capella* (prawdopodobnie to kalka niem. *Kapellmeister*).

cia dworskiego i kultury artystycznej. Od XIX wieku w polszczyźnie funkcjonowały użycia wyrazu *metr* odnoszące się do nauczyciela tańca. Jeszcze w XX wieku wyraz pozostawał w użyciu²¹, natomiast we współczesnej polszczyźnie uznawany jest już za przestarzały (Bochnakowa 2012: 212).

Łaciński wyraz *magister* stanowi źródło 7 wyrazów w języku polskim, z czego 3 można określić jako bezpośrednie pożyczki (*magister*, *maestro*, *metr*), a 4 jako pośrednie (*mistrz*, *majster*, *mister*, *master*). Na wykresie możemy zaobserwować, jak wyglądał proces zapożyczania wyrazu źródłowego *magister*:

Schemat 5. Drogi i chronologia przenikania łac. *magister* do polszczyzny

- a) z łaciny bezpośrednio do polszczyzny, podobnie w przypadku włoskiego i francuskiego, które wyewoluowały z języka łacińskiego,
- b) z łaciny do niemieckiego i stamtąd do polszczyzny,
- c) z łaciny poprzez niemiecki do czeskiego i stamtąd do polszczyzny,
- d) z łaciny do angielskiego i stamtąd do polszczyzny
- e) z łaciny, a w zasadzie z wyrosłej z niej francuszczyzny do angielskiego i stamtąd do polszczyzny.

²¹ Wówczas według SWar (II: 930) wyrazowi *metr* odpowiadały następujące znaczenia: 'nauczyciel', 'człowiek jedyny do czego, zuch, mistrz, majster', myśl. 'zając przebiegły w ucieczce, in. gracz', zł. 'złodziej pierwszego rzędu'.

Relacje semantyczne między łacińskim wyrazem *magister* a polskimi pożyczkami

W procesie zapożyczania wyrazu do języka-biorcy zazwyczaj trafia jedno z jego znaczeń w języku-dawcy (Bańko et al. 2016: 19). W przypadku pożyczek pośrednich zachowanie źródłowego znaczenia jest trudniejsze ze względu na występowanie etapów pośrednich, w których może dochodzić do dalszych modyfikacji semantycznych. W grupie zapożyczeń, u których źródeł leży łaciński wyraz *magister*, nadal wyraźnie widoczne są związki semantyczne między łacińskim źródłem a wyrazami funkcyjnymi w języku polskim. Większość omawianych zapożyczeń kontynuuje jedno ze znaczeń – starożytnych bądź średniowiecznych – łacińskiej podstawy *magister*.

W przypadku wyrazu *magister* współczesnemu polskiemu znaczeniu ‘tytuł otrzymywany po ukończeniu studiów wyższych oraz po napisaniu pracy naukowej i jej obronie; też: osoba mająca ten tytuł’ (SJP PWN: s.v.) odpowiada znaczenie średniowieczne ‘tytuł naukowy uniwersytecki’ (Elexicon: s.v.). Rzeczownik *mistrz* ‘człowiek zdecydowanie lepszy od innych w jakiejś dziedzinie’ (SJP PWN: s.v.) powiązany jest ze starożytnym łacińskim znaczeniem ‘osoba stawiana jako wzór dla pozostałych, wyróżniająca się spośród innych’ (OLD: 1062). Wyraz *majster* – ‘rzemieślnik prowadzący warsztat, szkolący uczniów w swoim rzemiośle’ (SJP PWN: s.v.) odnosi się do starożytnego znaczenia ‘osoba będąca specjalistą w swoim zawodzie, ekspert, mistrz’ (OLD: 1062). Znaczeniu *metr* ‘nauczyciel’ (SWar II: 930) odpowiada starożytne ‘nauczyciel, mistrz, uczonec’ (OLD: 1062).

Nie całkiem dokładne, ale stosunkowo bliskie względem znaczeń podstawy łacińskiej pozostają również znaczenia wyrazów: *master* ‘w zawodach hipicznych: kierownik biegu myśliwskiego’ (SJP PWN: s.v.) i starożytne ‘dowódca, osoba przewodząca, sprawująca władzę’ (OLD: 1062); *maestro* ‘tytuł wyrażający uznanie dla kunsztu muzycznego kompozytora, dyrygenta lub wykonawcy, też: osoba tak tytułowana’ (SJP PWN: s.v.) oraz *mister* ‘mężczyzna, który zwyciężył w konkursie urody męskiej; też: tytuł nadawany zwycięzcy takiego konkursu’ i starożytne ‘osoba będąca specjalistą w swoim zawodzie, ekspert, mistrz’ (OLD: 1062).

Choć wszystkie wyrazy łączy dominanta znaczeniowa ‘mistrz, specjalista, człowiek’, to jednak każdy z nich odwołuje się do innego desygnatu. Dzięki temu zapożyczenia, u których podłoża leży łaciński wyraz *magister*, nie mają redundantnego charakteru i w większości wypadków ciągle są używane w języku polskim, często od czasów najdawniejszych.

Podsumowanie

Łaciński wyraz *magister* stanowi źródło licznych pożyczek w polszczyźnie, a także w innych językach indoeuropejskich, które czerpały z dziedzictwa grecko-łacińskiego. Do języka polskiego w różnych okresach (od średniowiecza po czasy nowożytne) dotarło siedem wyrazów powiązanych etymologicznie z tym wyrazem: *magister*, *mistrz*, *majster*, *master*, *mister*, *maestro*, *metr*. Na odmienną formę dźwięko-

wą i bogate odcienie semantyczne pożyczek wpłynęło pośrednictwo różnych języków, poprzez które przenikały do polszczyzny. Niektóre z nich (*master* czy *metr*), pomimo zapożyczenia dopiero w okresie nowożytnym, są obecnie bardzo rzadko używane, a inne (*magister*, *mistrz*, *majster*), poświadczane od czasów średniowiecznych, dalej funkcjonują w języku. Ponadto dwa zapożyczenia (*maestro*, *mister*) stanowią dziś internacjonalizmy, używane w licznych językach świata.

Wieloetapowa droga przenikania wyrazu *magister* do polszczyzny jest typowa dla zapożyczania wyrazów łacińskich. Latynizmy często wielokrotnie i poprzez pośrednictwo różnych języków przechodziły do języka polskiego. W niniejszym artykule dokonaliśmy analizy procesu zapożyczania tylko jednego łacińskiego leksemu, żeby pokazać, jak bardzo złożone było to zjawisko. Ponadto naszym zamiarem było przedstawienie propozycji samego opracowania pożyczek tego typu.

Pomimo że zapożyczenia łacińskie stanowią jedną z najliczniejszych grup wyrazów pochodzenia obcego w języku polskim, w naukowej literaturze brakuje szczegółowych i wyczerpujących prac dotyczących dróg przejmowania, sposobów akomodacji i zmian znaczeniowych latynizmów. Dezyderatem na przyszłość pozostaje ich gruntowne, systematyczne opracowanie, czego zaczątkiem ma być niniejszy artykuł. Dopiero wyczerpujące i szczegółowe zbadanie większej liczby zapożyczeń łacińskich w polszczyźnie pozwoli spojrzeć szerzej na to zagadnienie i dostrzec, w jaki sposób w ciągu wieków leksykon języka polskiego był wzbogacany o wyrazy pochodzenia łacińskiego.

Bibliografia

Skróty:

- Elexicon = *Elektroniczny Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce*, wersja elektroniczna <http://scriptores.pl/elexicon/>.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–, wersja elektroniczna: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- LEW2 = Alois WALDE, Johann HOFMANN (1954): *Lateinisches Etymologisches Woerterbuch*. Band II. M–Z. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- OED = John SIMPSON, Edmund WEINER, red. (1989): *Oxford English Dictionary*. – Oxford: University Press.
- OLD = Peter GLARE, red. (1968): *Oxford Latin Dictionary*. – Oxford: University Press.
- SJP PWN = *Słownik Języka Polskiego PWN*, [on-line], <https://sjp.pwn.pl/>.
- Stnt = *Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu* – elektroniczna konkordancja staropolska. Internetowa baza danych, <http://stnt.ijp.pan.pl/stnt/index>.
- SStp = *Słownik staropolski* = Stanisław URBAŃCZYK, red. (1954–2002): *Słownik staropolski*. Vol. I–XI. – Kraków: Instytut Języka Polskiej Akademii Nauk.
- SWar = *Słownik warszawski* = Jan KARŁOWICZ, Adam KRYŃSKI, Władysław NIEDŹWIEDZKI, red. (1900–1927): *Słownik języka polskiego*. Vol. I–VIII. – Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego.
- SXVI = *Słownik polszczyzny XVI wieku* = Maria MAYENOWA, red. (1966–2012): *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Vol. I–XXVI. – Wrocław: Ossolineum.

- ALKIRE Ti, ROSEN Carol (2010): *Romance Languages. A historical introduction*. – Cambridge: University Press.
- BAŃKO Mirosław, SVOBODOVÁ Diana, RĄCZASZEK-LEONARDI Joanna, TATJEWSKI Marcin (2016): *Nie całkiem obce. Zapożyczenia wyrazowe w języku polskim i czeskim*. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- BASAJ Mieczysław, SIĄTKOWSKI Janusz (2006): *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*. – Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Biblia Tysiąclecia = (1980): *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. – Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum.
- BLOCH Oscar, VON WARTBURG Walther (1964): *Dictionnaire étymologique de la langue française*. – Paris: Presses Universitaires De France.
- BOCHNAKOWA Anna, red. (2012): *Wyrazy francuskiego pochodzenia we współczesnym języku polskim*. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- BORYŚ Wiesław (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. – Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- CZARNECKI Tomasz (2014): *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen. Untersuchungen zur Chronologie und Geographie der Entlehnungen*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej, Uniwersytet Warszawski.
- GEREMEK Bronisław, red. (1997): *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.* – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- GRANDGENT Charles (1934): *Introduction to Vulgar Latin*. – Boston: D. C. Heath & Co. Publishers.
- JASIŃSKA Katarzyna, PIWOWARCZYK Dariusz (2018): On the relatinization of the Latin term “magister”, *Classica Cracoviensia* XXI, 95–106.
- KLEMENSIEWICZ Zenon (1974): *Historia języka polskiego*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- LEXER Matthias (1872): *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel.
- MACHEK Václav (1968): *Etymologický slovník jazyka českého*. – Praha: Nakladatelství Lidové Noviny.
- MAŃCZAK Witold (1985): *Phonétique et morphologie historiques du français*. – Warszawa: PWN.
- MAŃCZAK-WOHLFELD Elżbieta (1994): *Angielskie elementy leksykalne w języku polskim*. – Kraków: Universitas.
- PIANGINI Ottorino (1907): *Vocabolario etimologico della lingua italiana*. – Roma–Milano: Società editrice Dante Alighieri.
- PORAYSKI-POMSTA Józef (2006): Słownictwo pochodzenia obcego w „Uniwersalnym słowniku języka polskiego”. – *Poradnik Językowy* 4 (633), 58–69.
- SCHRIJVER Peter (1991): *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*. – Amsterdam: Rodopi.
- SKEAT Walter (1909): *Etymological dictionary of the English Language*. – Oxford: University Press.
- SZULC Aleksander (1991): *Historia języka niemieckiego*. – Warszawa: PWN.
- VAAN DE Michiel (2008): *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic languages*. – Leiden: Brill.
- URBAŃCZYK Stanisław (1952): Z zagadnień staropolskich. 1. Zanik *a* pochylonego. 2. Staropolskie *o* i ó. 3. Rzeczowniki na *-yja*. *-ija*. 4. *Ańjol*, *jeneral* itp. – *Język Polski* XXXII, 119–129.
- WALCZAK Bogdan (2012): Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi. – [w:] Jerzy BARTMIŃSKI (red.): *Współczesny język polski*. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 527–540.
- WEISS Michael (2009): *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*. – Ann Arbor: Beech Stave Press.
- WITASZEK-SAMBORSKA Małgorzata (1993): *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie*. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.